

Over een lapje grond dat door een man verpacht wordt. Wat steekt daar achter?

P.W. Pestman*

Op 20 oktober van het jaar 109 v. Chr. verpacht een Egyptenaar, genaamd Totoës (i in de stamboom op p. 163), een stuk land dat ‘De Punt’ genoemd wordt. Het contract dat hij daarover laat opstellen lijkt op het eerste gezicht niet bijster interessant, maar — zoals het zo vaak het geval is bij rechtsdocumenten uit het Oude Egypte — is het de context die het contract tot leven brengt.

1. WELK RECHT IS VAN TOEPASSING?

Door de verovering van Egypte door Alexander de Grote (332 v. Chr.) komt het land onder Griekse heerschappij. Vanaf dat moment bestaan er twee rechtscircuits naast elkaar, het Egyptische en het Griekse, elk met een eigen rechtstaal, een eigen notariaat en eigen rechtbanken. Een verschil tussen de beide rechtsstelsels dat onmiddellijk in het oog springt is dat een vrouw in Griekse contracten pleegt op te treden met bijstand van een ‘heer’ (term die staat voor ‘voogd’), terwijl zij in Egyptische contracten geheel zelfstandig handelt. Dit laatste is in overeenstemming met het in de antieke wereld unieke verschijnsel dat Egyptische vrouwen dezelfde rechtspositie hebben als mannen. Ik kom daarop aan het slot van dit artikel nog terug.

Hoewel na de verovering aanvankelijk Grieks recht van toepassing is op Grieken en Egyptisch recht op Egyptenaren, brengt een koninklijk besluit van 118 v. Chr. hierin verandering: van nu af aan is de taal waarin een contract geschreven is beslissend voor de vraag welk recht van toepassing is. Nu partijen zelf kunnen kiezen in welke taal, en volgens welk recht, zij een contract zullen sluiten, kan het voorkomen dat een vrouw nu eens in een Grieks contract optreedt met voogd, dan weer in een Egyptisch zonder. Dit zien we gebeuren bij de Egyptische vrouw *Tatehathyris*, de hoofdpersoon van ons verhaal (stamboom, p. 163, h):

110 v. Chr. koopster volgens een *Grieks* contract: zij treedt op met een voogd (haar broer);

* Prof. mr. P.W. Pestman is hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van het oude Egypte en van het Oude Griekenland alsmede de juridische papyrologie aan de Rijksuniversiteit Leiden.

- 109   verpachtster volgens een *Egyptisch* contract: er is géén voogd;
 104   koopster volgens een *Grieks* contract: zij treedt op met een
                   voogd (haar man).

Wanneer men weet dat bij een *getrouwde* vrouw haar man pleegt te fungeren als voogd, en bij een *ongetrouwde* vrouw haar vader en bij ontstentenis daarvan haar broer, dan kan men uit het bovenstaande chronologische lijstje het volgende aflezen:

- 110 v. Chr. Tatehathyris is nog niet getrouwd; haar vader is overleden;
 104   Tatehathyris blijkt intussen getrouwd te zijn.

2. DE PLAATS VAN HANDELING

Het stuk land 'De Punt' waarvan in dit artikel sprake is, ligt in Midden-Egypte, op de westoever van de Nijl, tegenover de stad Thebe. Ook de familie waarom het gaat leeft op de westoever. Dit is niet zonder belang, want de Nijl scheidt op deze plaats twee totaal verschillende werelden van elkaar. Op de oostoever, in de stad, wonen de Griekse gezaghebbers en zetelt het Griekse bestuursapparaat. Maar de westoever is Egyptisch gebied: daar wonen Egyptische boeren, priesters en lieden die in de necropolis, en met de dodenbezorging, hun brood verdienen; Grieken ziet men er nauwelijks, met het gevolg dat er wél een Egyptische notaris is gevestigd maar géén Griekse.

Hiermee in tegenspraak lijkt het pachtcontract dat Totoës in 109 v. Chr. over het land 'De Punt' laat opstellen: het is een *Griekse* notariële akte, maar toch is het stuk opgemaakt op de *westoever*. Het is één van de zes Griekse akten die op naam staan van een zekere Apollonios, een hulpnotaris die gedurende enkele jaren een bijkantoor heeft gehouden. Deze Apollonios is om verschillende redenen beroemd. In de eerste plaats omdat het eerste Griekse contract uit de Oudheid dat (in 1821) gepubliceerd werd, van zijn hand was; deze bijzondere papyrus bevindt zich nu in ons eigen Museum van Oudheden in Leiden. Apollonios heeft een prachtig Grieks handschrift — de wereld was destijds, in 1821, verrast: voor het eerst zag men hoe de Oude Grieken schreven —, maar zijn teksten bevatten enkele opmerkelijke grammaticale onjuistheden, en hiermee komen we op de tweede reden van Apollonios' beroemdheid: de Griekse hulpnotaris Apollonios is geen Griek, maar een Egyptenaar; vandaar de grammaticale onvolkomenheden en vandaar ook dat er in zijn akten enkele clausules voorkomen die niet in een Griekse maar in een Egyptische akte thuis horen (sommige zien er in het Grieks zo vreemd uit dat een Griekse papyroloog hen niet eens kan vertalen, laat staan begrijpen). Kortom, Apollonios is beter thuis in het Egyptisch dan in het Grieks. Dit moge dan al tot gevolg hebben dat de taal van Apollonios' Griekse akten niet geheel vlekkeloos is, voor zijn Egyptische klanten is het van groot belang dat zij zich in hun eigen taal met de notaris kunnen verstaan: dit opent de weg voor mensen als Totoës — die voorzover wij weten geen woord Grieks kent — gebruik te maken van hun recht om, ingevolge het bovengenoemde koninklijk besluit van 118 v. Chr., in het Grieks te contracteren.

3. HET FAMILIEARCHIEF

Het pachtcontract van Totoës werd in het begin van deze eeuw, met 52 andere papyri, in twee kruiken gevonden in de ruïnes van een antiek woonhuis op de westoever. De gehele vondst bevindt zich nu in het Egyptisch Museum in Turijn. Het zijn prachtige papyri, die puntgaaf bewaard zijn gebleven en er uitzien alsof ze pas gisteren zijn vervaardigd. Enkele papyrusrollen, met de standaardhoogte van 31 à 34 cm., bereiken lengtes van meer dan twee meter: ze zijn, zoals gebruikelijk, in het museum tussen glasplaten gemonteerd, waardoor ze weliswaar goed zijn geconserveerd, maar voor een studiosus vrijwel onhanteerbaar zijn geworden.

Het gaat om een verzameling rechtsdocumenten zoals elke familie van een zekere welstand er een moet hebben gehad: het z.g. ‘familiearchief’ waarin alle ‘eigendomspapieren’ van het familiebezit werden bewaard. Het begrip ‘eigendomspapieren’ werd zeer ruim opgevat: hieronder begreep men niet alleen de akten waarmee iemand kon aantonen dat hij *zelf* (en *zijn* rechtsvoorgangers, en *hun* rechtsvoorgangers, enz.: *probatio diabolica*) de eigendom had verkregen, maar ook dat hij de eigendomsrechten ook metterdaad had uitgeoefend (door verpachting, belastingbetaling, enz.). En wanneer men een huis of een stuk grond of een slaaf verkocht, dan gingen alle ‘eigendomspapieren’ mee. Zo ontstonden er uitgebreide en soms zelfs zeer gecompliceerde dossiers die door opeenvolgende generaties van een of meer families werden opgebouwd.

Het familiearchief waartoe het pachtcontract van Totoës behoort omspant ongeveer 100 jaar. Het bestaat uit twee dossiers: dat van Totoës zelf (**i**) en dat van zijn vrouw Tatehathyris (**h**). Dit laatste dossier vraagt nu onze aandacht.

4. DE OUDSTE GEGEVENS: DE NALATENSCHAP VAN PSENMINIS (**a**)

Psenminis heeft twee zoons, Zmanres (**b**) en Teos (**d**), van wie de een het noordelijke woongedeelte van een huis heeft en de ander het zuidelijke, terwijl zij samen het voorportaal, de trap en de tuin bezitten. Een dergelijke situatie duidt op een erfenis en hierop duidt ook het feit dat er ook nog twee percelen land zijn die elk eveneens voor een deel aan de ene zoon en voor een deel aan de andere zoon behoren.

Een van de twee percelen is ‘De Punt’.

5. DE TWEDE GENERATIE: DE NALATENSCHAP VAN ZMANRES (**b**)

Zmanres, de oudste zoon van bovengenoemde Psenminis, overlijdt tussen 171 en 159 v. Chr. Hij laat een weduwe na en twee kinderen. Volgend de regels van het Egyptische erfrecht komt het vermogen van de erflater toe aan de kinderen, terwijl een weduwe niet van haar man erft omdat zij in haar eigen familie erft.

Om weduwen toch niet onverzorgd achter te laten heeft men in de praktijk een juridische constructie ontwikkeld. De constructie blijkt niet uit de teksten afzonderlijk, maar soms kan men hem herkennen door de combinatie van gegevens uit een familiearchief; de constructie is even simpel als voor de hand

liggend: de kinderen krijgen hun erfdeel, maar de weduwe krijgt het recht van vruchtgebruik:

- Wanneer Zmanres (**b**) sterft, krijgt zijn zoon — die Psenminis (**e**) heet, naar zijn grootvader — de helft van zijn erfdeel in handen. De andere helft gaat vooreerst naar de weduwe, Lobaïs (**c**): kennelijk in vruchtgebruik, want in 159 v. Chr. (op haar sterfbed?) geeft zij deze helft aan de zoon door.
- Evenzo ontvangt, enkele decennia later, Totoës (**i**) een deel van zijn erfdeel van zijn vader (vermoedelijk op zijn sterfbed) in 134 v. Chr., terwijl hij de rest 30 jaar later krijgt van zijn moeder, zijn vaders weduwe.

In beide aangehaalde gevallen betreft het jonge kinderen: Totoës (**i**) is een jaar of 5 oud wanneer zijn vader overlijdt en Psenminis (**e**) zal niet veel ouder zijn geweest (gezien de geboortedata van zijn kinderen): het is mogelijk dat de vruchtgebruik-constructie vooral werd gebruikt wanneer de erfgenaam nog jong was, en dat deze constructie overbodig was wanneer er volwassen erfgenamen waren: zij konden dan onmiddellijk hun gehele erfdeel krijgen omdat de plicht op hen rustte voor hun moeder te zorgen. [Nader onderzoek hiernaar is nog nodig: dit is als het ware de ‘tussenstand’; het bijeensprokelen van dit soort gegevens is fascinerend maar tijdrovend.]

Het erfdeel van Psenminis (**e**) omvat een deel van zijn grootvaders huis en een deel van de beide percelen land: 7½ aroeren (= ongeveer 4 voetbalvelden) van ‘De Punt’ en 12½ aroeren van het andere perceel.

6. DE DERDE GENERATIE: DE NALATENSCHAP VAN PSENMINIS (**e**)

Psenminis (de tweede van deze naam) overlijdt vermoedelijk in het najaar van 110 v. Chr. Hij laat, evenals destijds zijn vader, een weduwe en twee kinderen na. Het is echter in dit geval niet nodig bijzondere voorzieningen te treffen ten behoeve van de weduwe, niet zozeer omdat de kinderen oud genoeg zijn om aan hun ‘zorgplicht’ te voldoen, als wel omdat de weduwe snel hertrouwt, niet veel meer dan een jaar later. Wij weten van dit huwelijk uit het contract dat de tweede echtgenoot voor haar heeft laten opstellen om de vermogensrechtelijke gevolgen van het huwelijk vast te leggen. Zo’n contract behelst voor het overgrote deel rechten voor de vrouw en plichten voor de man: waar kan een vrouw een dergelijk stuk veilig bewaren zodat zij het te enigertijd tegen haar man kan inbrengen? Zeker niet in de echtelijke woning. Het ligt voor de hand dat zij het document bij een van haar familieleden in bewaring geeft, en dat dit ook inderdaad zo gebeurde blijkt uit familiearchieven. In het geval dat ons nu bezig houdt, heeft de vrouw haar document aan haar dochter (**h**) — niet aan haar zoon (**g**)! — uit haar eerste huwelijk gegeven, die het vervolgens in het familiearchief van haar man (**i**) deponeerde.

De erflater heeft twee kinderen, een zoon van omstreeks 25 jaar (Pikos: **g**) en een dochter van 19 (Tatehathyris: **h**). Volgens de regels van het Egyptische erfrecht krijgt de oudste zoon een dubbele portie, in dit geval dus tweederde, tegen zijn zuster éénderde. Deratio van deze ogenschijnlijke bevoordeling van

de oudste zoon is gelegen in het feit dat hij nu hoofd van de familie wordt. Dit brengt onder meer de verantwoordelijkheid met zich mee voor de begrafenissen van de overledene. Dat is in het Oude Egypte een kostbare aangelegenheid omdat het lichaam in stand moet blijven. Dit betekent:

1. dat het lichaam wordt gemummificeerd, een procédé dat, in de duurste vorm, 70 dagen in beslag neemt;
2. dat de mummie in een graf wordt bijgezet; in sommige gevallen wordt de mummie tijdelijk elders bewaard in een verzamelgraf of bij de nabestaanden thuis;
3. dat de mummie vervolgens op gezette tijden (vermoedelijk eens in de 10 dagen) wordt voorzien van voedsel en drinken: het is de taak van de oudste zoon hiervoor te zorgen, maar hij kan er natuurlijk ook iemand voor inhuren.

In het geval van Psenminis blijkt dat de oudste zoon inderdaad voor de begrafenissen moet zorgen. Maar zeven jaar na het overlijden heeft hij Psenminis nog niet ter aarde besteld.

7. DE VIERDE GENERATIE: DE VROUW TATEHATHYRIS (h)

Tatehathyris heeft recht op eenderde deel van de ouderlijke woning en op eenderde deel van de twee percelen land van haar vader:

- terwijl haar broer in de ouderlijke woning blijft wonen, verlaat Tatehathyris (ongeveer een half jaar na het overlijden van hun vader) de woning omdat zij met Totoës (i) trouwt en, zoals gebruikelijk, bij hem intrekt; met haar broer sluit zij een overeenkomst waarbij wordt afgesproken dat hij, om niet, haar deel van het huis mag bewonen op voorwaarde dat hij het zal ‘bewaken’; — een ‘bewakingsovereenkomst’ wordt wel gebruikt om te voorkomen dat een ander het huis betreft: zou iemand een oogje hebben laten vallen op dit huis?
- bij de verdeling krijgt zij uit de boedel één van de twee percelen, het stuk land ‘De Punt’ — dit perceel meet 7½ aroeren terwijl beide percelen samen 20 aroeren groot zijn: zij krijgt dus meer dan haar éénderde deel; wegens deze overbedeling betaalt zij in de daaropvolgende jaren tweemaal een som gelds aan haar broer.

Zo is de eigendom van ‘De Punt’ uiteindelijk, in de vierde generatie, terecht gekomen bij de vrouw Tatehathyris. In het jaar 110 / 109 en daarna gebeurt er het volgende:

- 110 / 109 — haar vader, Psenminis (e), overlijdt vermoedelijk in het najaar, nadat hij het land al had verpacht (het pachtseizoen gaat van oktober tot juni)
- zij verpacht haar land in januari 109: kennelijk een bevestiging van de al lopende verpachting
  - zij betaalt een deel van haar schuld wegens overbedeling aan haar broer (mei 109) [zie mei 103]

- zij huwt Totoës (i) omstreeks mei 109
- 109 / 108 — Totoës, haar man, verpacht het land: oktober 109 (dit is de in de aanhef van dit artikel genoemde verpachting)
- 108 / 107 — zij verpacht haar land (oktober 108)
- 104 / 103 — Totoës, haar man, verpacht het land (oktober 104)
- zij betaalt (in verband met haar land) de rest van haar schuld wegens overbedeling af aan haar broer (mei 103) [zie mei 109]
- 101 / 100 — Totoës, haar man, verpacht het land (november 101)

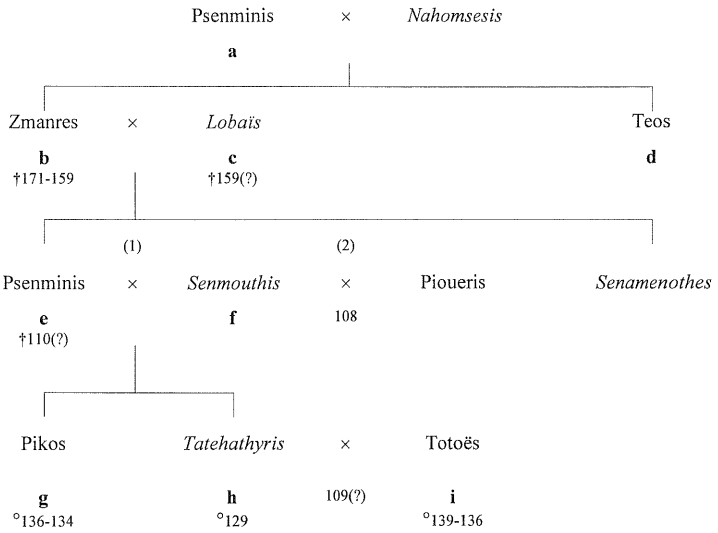
Opvallend is in de eerste plaats dat deze vrouw na haar huwelijk éénmaal zelf het land verpacht terwijl haar man driemaal als verpachter optreedt. Het enkele feit dat zij als Egyptische vrouw het recht heeft zelfstandig overeenkomsten te sluiten, betekent nog niet dat zij daartoe verplicht is. Tatehathyris liet het tot driemaal toe over aan haar man om het land te verpachten.

In de tweede plaats valt op dat in de drie verpachtingen van de man, hij net doet alsof hij uit eigen naam handelt en alsof het om zijn eigen land gaat. De pachters zullen wel geweten hebben hoe de vork in de steel zat; ik denk dan ook dat het niet 's mans bedoeling was hen te misleiden maar om hun duidelijk te maken dat hij optrad 'als ware hij de eigenaar' en dat de pachters derhalve bij hem verhaal konden zoeken indien er problemen mochten rijzen met de echte eigenaar.

In de derde plaats valt op dat er uit de bewuste documenten zelf niet is op te maken dat de vrouw het aan haar man overliet het contract te sluiten en evenmin dat de man het ten onrechte deed voorkomen dat hij zijn eigen land verpachtte. Die informatie, die partijen en de notaris ons hebben willen onthouden, krijgt men uit archiefonderzoek.

De handelwijze van Tatehathyris en haar man staat niet op zichzelf. Nu wij ons eenmaal bewust zijn geworden van dit verschijnsel blijken er eigenlijk vrij veel Egyptische contracten te zijn waarbij op zijn minst het vermoeden rijst dat een man er voor zijn vrouw (of een vrouwelijk familielid) optreedt, of haar op een of andere manier de helpende hand biedt. Aan haar rechtspositie doet dit natuurlijk geen afbreuk: het geeft aan een kil leerstuk een menselijk tintje.

Stamboom

De vrouwennamen zijn cursief gedrukt